

dat zo is, blijft onderbelicht. Wat zien we toch in De Stijl en wat zijn de achterliggende motieven van diegenen die er inspiratie uit putten en die zichzelf maar al te gauw als ‘modern’ of zelfs avant-gardistisch beschouwen?

Dit blijven echter vragen in de marge. Al met al is dit een veelgelaagd en buitengewoon interessant boek dat een breed en verhelderend panorama schetst en voor eenieder wel iets te bieden heeft. De auteurs, die in het

midden laten wie welk gedeelte heeft geschreven, brengen een evenwichtig, bijna encyclopedisch beeld van deze kunststroming en de nawerking ervan. De afbeeldingen in het boek zijn talrijk, proportioneel aan het betoog en nooit paginavullend. Het is dus geen modieus koffietafelboek geworden waarmee men goede sier kan maken over de eigen ‘moderne’ smaak, maar beslist een aanwinst voor elke boekenkast.

HERMAN VAN BERGEIJK

STEPHANIE VAN DE VOORDE, INGE BERTELS
EN INE WOUTERS

POST-WAR BUILDING MATERIALS IN HOUSING IN BRUSSELS 1945-1975

Brussel (Vrije Universiteit Brussel) 2015,
ISBN 978 94 91912 047,
www.naoorlogsebouwmaterialen.be
(tekst in Engels, Nederlands en Frans)

Dit kloeke, vierkante boek geeft een prachtig breed overzicht van drie decennia naoorlogse bouwmaterialen voor de woningbouw in Brussel. Het toont ambitieuze vergezichten uit de tijd van de wederopbouw tot het jaar 1975 met als sleutelbegrippen innovatie en inventiviteit. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de bouwproductie tot nieuwe bloei met veel aandacht voor vernieuwende bouwmaterialen. Een aantal daarvan had zijn oorsprong in het interbellum. Drijfveren waren snellere en uniformere – liefst industriële – bouwprocessen, prefabricatie en een toenemende aandacht voor comfort in de vorm van geluids- en warmte-isolatie. Niet onbelangrijk daarbij is dat België zelf in die tijd een niet onaanzienlijke hoeveelheid bouwmaterialen produceerde – veel meer dan Nederland. Uit het boek blijkt de snelle verspreiding van nieuwe bouwmaterialen en productietechnieken door de West-Europese landen en de daaropvolgende internationalisering met als resultaat een brede waaier van bouwmaterialen, waarvan er vele nog steeds een bekende (internationale) klank hebben.

De auteurs hebben hun rijke materiaal in acht thematische hoofdstukken gegroepeerd, telkens voorafgegaan door een dubbele pagina met tijdbalk met de belangrijkste mijlpalen, en gevolgd door een bespreking van de belangrijkste producten. De hoofdstukken zijn strak typografisch van elkaar onderscheiden door kleurbanden. Ieder hoofdstuk eindigt met een

korte reflectie op de toepassing van de besproken materialen in de gerealiseerde Brusselse gebouwen.

Meteen al in het eerste hoofdstuk blijkt de exponentiële toename van specifieke productnamen. Vaak zijn dit licht mysterieuze maar pakkende, namen zoals Ytong, Durisol, Fixolite, Argex, Sobrevisol, Siporex en Durox. Dit zijn nog alleen de merknamen uit het hoofdstuk over lichtgewicht beton. Daarna volgen nog hoofdstukken over thermische en akoestische isolatie, glas en beglazing, prefab-vloersystemen, raamkaders – stalen en aluminium vensters zouden wij zeggen –, bekleedings- en sandwichpanelen, prefab-gevelpanelen in beton en ten slotte zware prefabsystemen.

De hoofdstukken hebben een korte inleiding en worden afgesloten met een biografie en lijst van afkortingen. Dat laatste blijkt geen overbodige luxe. Helaas ontbreekt een register, waardoor de praktische bruikbaarheid wordt belemmerd. Daar staat tegenover dat het boek is gekoppeld aan de website www.naoorlogsebouwmaterialen.be. Op die website staat de doorzoekbare boektekst, die gekoppeld is aan een tijdschriftenarchief met vindplaatsen van de behandelde materialen. Dat het boek nogal dik is uitgevallen, heeft zijn oorzaak in de keuze om de tekst in drie talen naast elkaar te plaatsen: Engels, Nederlands en Frans. Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is dit een sine qua non, maar ook voor andere lezers is dit nuttig omdat alle specifieke begrippen nu naast elkaar in drie talen

terug te vinden zijn. Ook toont de omvang van het boek dat niet beknipt is op fascinerend beeldmateriaal.

Het pionierskarakter van het boek blijkt vooral uit de vrij summier afsluitende tekst per hoofdstuk waarin wordt ingegaan op het gebruik van de besproken materialen in de Brusselse praktijk. We weten immers nog weinig over al die toepassingen in de praktijk. De bouwhistorie van de wederopbouw staat bij architecten, architectuur- en bouwhistorici nog in de kinderschoenen. Dit boek vormt een nuttige introductie op beschikbare bouwmaterialen, verzameld op grond van literatuur uit die tijd. Uiteindelijk is het streven om deze kennis te koppelen met de uitvoeringspraktijk van uitgevoerde renovaties van wederopbouwprojecten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dat zou dan een mooi voorbeeld zijn van wat valorisatie genoemd wordt: gericht historisch onderzoek met een directe meerwaarde voor de huidige maatschappij.

In de behandelde periode van de wederopbouw groeide het aantal specifieke bouwproducten enorm. Behalve door reclames in de bouwbladen ging de introductie daarvan doorgaans vergezeld van folders met specifieke productinformatie. Juist dat foldermateriaal dat destijds zo vanzelfsprekend op de bouwbeurzen lag, onderging het lot van veel gelegenheidsdrukwerk: het werd na gebruik weggegooid. Daarom duiken deze folders na enkele decennia nog slechts sporadisch in bedrijfs- of architectenarchieven op. Uit dit boek blijken deze vondsten inmiddels van onschatbare waarde voor de duiding van de materialen uit die tijd. Dat zo snel nog maar zo weinig resteert van de bouw informatie uit de tijd zelf, geeft te denken over het lot van het in 2017 op de Bouwbeurs Utrecht dan wel op de Batibouw Brussel uitgedeelde foldermateriaal. Wie verzamelt deze afspiegeling van het hedendaagse bouwen? Moeten we daar over enkele decennia weer naar op zoek gaan?

In de tijd zelf werd ook over de nieuwe bouwmaterialen gepubliceerd in de vorm van overzichtswerken, maar daarin voerde men de producten geanonimiseerd op. Zo geeft het (Nederlandse) boek over betonwaren uit 1957 weliswaar een breed encyclopedisch overzicht van in de bouw toegepaste geprefabriceerde hardbetonproducten, maar bleef daarbij onduidelijk in welke fabriek ze gemaakt werden. In dit boek krijgen ze nu een naam. Zo blijken naast het bekendere Schokbeton veel meer firma's betonnen gevelpanelen te hebben geproduceerd.

De onbekendheid van de auteurs met de producten zelf blijkt ook uit het feit dat de materialen doorgaans nogal technisch worden beschreven (p. 75) met informatie over afmetingen en druksterkten afkomstig uit de folders. De historische inkadering moet nog rijpen. Niet altijd is duidelijk in hoeverre het aangeprezen product ook werkelijk gebruikt is en in welke periode dat plaatsvond.

De indeling in acht hoofdstukken geeft structuur aan het boek, maar werkt hier en daar een beetje als een keurslijf. Zo zijn in het hoofdstuk over lichtgewichtbeton wat producten van kalkzandsteen verzeild geraakt. Ook komen door deze indeling de klassieke bouwmaterialen er wat bekaaid af. Over hout wordt helemaal niet geschreven, maar ook de innovatie in de baksteen- en dakpanproductie blijft buiten beschouwing, net als tegels of tegelstrips wanneer die geen deel van een bekledingspaneel uitmaken. Naast de kleurig geëmailleerde – maar asbesthoudende – glasal sandwichplaten van Eternit komt het bij uitstek moderne afsluitende materiaal plastic – net als formica – slechts summier aan de orde in het kader van de bekledingsplaten. Bekledingsmaterialen van wand, plafond en vloer hadden ook aandacht verdiend, al was het maar omdat linoleum, rubbervloeren en vooral de zogeheten colovinyl-plastic-asbest-tegels zo kenmerkend waren voor naoorlogse woonhuisinterieurs. Het zijn marginale kanttekeningen bij het rijk gepresenteerde materiaal, zoals het mooie hoofdstuk over glas en glassoorten, thermopane en thermolux. Daar worden ook de kenmerkende ramen met een goudkleurige metaalcoating genoemd, die steeds minder in het straatbeeld zichtbaar zijn.

Het hoofdstuk over prefab-vloersystemen beschrijft het typische wederopbouwfenomeen van de samengestelde vloer met balken en broodjes. Legio varianten bestonden daarvan; allemaal net even anders, vaak gepatenteerd en allemaal uiteindelijk even onpraktisch vanwege hun geringe geluidsisolatie. Soms liggen de holle betonnen balkjes naast elkaar en soms wat verder uit elkaar, met daartussen holle beton- of baksteenelementen. In dat laatste geval heten ze in België 'holle welfsels'. In Nederland kennen we de keramische variant onder de naam Perfora of Nehobo (Nederlandse holle bouwsteen). Voor de Perforavloer was al in 1926 een octrooi aangevraagd, maar hij werd pas in 1941 op de Utrechtse Jaarbeurs geïntroduceerd, in een tijd van groot gebrek aan bouwmaterialen. Het was een vervanging voor bouwhout dat voordien in de woonhuisbouw vrijwel uitsluitend voor vloeren werd gebruikt.

In dit boek staat de thematisch encyclopedische benadering en daarmee het praktische nut voorop. In een volgende slag zou een iets ruimer kader van de ontwikkeling van de toenmalige bouwnijverheid geschetst kunnen worden. Nu is de inleiding heel summier en zonder veel uitleg over de gemaakte keuzen. De gepresenteerde ontwikkeling had namelijk al zijn wortels in het interbellum. Met name in het grensverleggende boek uit 1932 van Ed. Jobst Siedler *Die Lehre vom neuen Bauen*, waarin al veel aan de orde komt, dient in dit verband vermelding. In dat ruimere kader zou ook een korte verhandeling wenselijk zijn over de impact van de toegepaste bouwmaterialen. Wat kort

na de oorlog als nieuwe en vernieuwende bouwmaterialen werd gepresenteerd, bleek niet zelden na verloop van tijd toch minder ideaal dan aanvankelijk gedacht. Die onvoorspelde problemen golden voor bepaalde isolatie- en plaatmaterialen, maar vooral voor asbest. Dit wondermateriaal van de wederopbouw, is inmiddels de paria aller bouwmaterialen. Sinds 2005 is toepassing van asbest verboden. Daarom moeten we ons, hoe we verder ook over de esthetische kwaliteiten van de (asbesthoudende) glasal platen denken, niet veel illusies te maken over het behoud daarvan.

Laat ik afsluiten met een voorbeeld waarbij het boek zijn nut al heeft bewezen: Weverij De Ploeg in Bergeijk (1957-1958). Projectarchitect Gerrit Beltman jr. tekende de betonskeletconstructie en toparchitect Gerrit Rietveld zorgde voor de esthetische vormgeving (terwijl

medewerkers wekenlang ventilatiepijpen van asbest schuurden). Rietveld paste diverse moderne bouwmaterialen toe. Uit dit boek ben ik meer te weten gekomen over het door hen gebruikte dubbelglas met patent-sluiting. Dat blijkt net over de grens te zijn gemaakt in de Glaver-fabriek te Mol. Een deel van de bekleding van de weverij bestond uit platen van Eternit uit Kapelle-op-den-Bos. Die platen zijn bij de renovatie vervangen door nieuwe in oude vormgeving. Asbestvezels in de platen, maar ook in de kit van het glas, zorgden bij de restauratie voor de nodige problemen. Uiteindelijk heeft de weverij een prachtige herbestemming gekregen. Onontkoombaar werd wel een flink deel van de oorspronkelijke bekledingsmaterialen vervangen. Maar inmiddels weten we om welke materialen het ging.

RONALD STENVERT

FREEK SCHMIDT

PASSION AND CONTROL DUTCH ARCHITECTURAL CULTURE OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Farnham, Surrey and Burlington, Vermont (Ashgate)

2016, 344 pp., 151 color and b/w illustrations,

ISBN 9780754635819, £ 75

The culture of the Netherlands is so closely identified with its seventeenth-century Golden Age that it is easy to forget that this did not merge seamlessly with its reimagining in nineteenth-century historicism, seen in architectural terms in the Rijksmuseum and many other civic structures. Yet, anyone who takes a stroll along the Amsterdam canals soon notices among the tall, gabled houses of seventeenth-century merchants a large number of buildings that follow an obviously different logic associated in various ways with the eighteenth century. They are all different, of course, but many have flat, corniced rooflines, often topped by a balustrade. Many are quite wide, compared to their predecessors. They are more likely to employ cut stone façades, rather than brick ones, and important buildings might have porches with freestanding columns, rather than pediments placed above pilasters. The ornament is quite variable, but rocaille forms found

more or less across Europe in the eighteenth century are also present here.

Many of these buildings suggest a wealthy society deeply engaged with architecture that outside of the Netherlands is hardly known. Indeed, it is twice removed from the Dutch arts as they are best known. First, the eighteenth century has usually been seen as something of an afterthought, and very often understood in relation to the seventeenth century. Second, for the post-medieval period, paintings (and, to some degree, prints) dominate all of the other arts in presentations of Netherlandish culture. The often-outstanding architecture (and sculpture) remain largely unfamiliar, especially for the non-Dutch audience, while museums around the world generally display a sampling of the portraits, still lifes, landscapes, genre scenes, and other images produced in great quantity in the seventeenth century. Freek Schmidt takes on